

Етнокультура, конфесійне життя і побут подолян

УДК 902.03(477.43/44)

В.І.Якубовський

Про сільську округу Болохівської землі

У статті ідеться про сільськогосподарську округу історичної Болохівської землі, визначається її можливі розміри та функціональні особливості. На сьогодні найкраще окреслюється сільськогосподарська округа біля середньовічного м.Губина та залежні сільські поселення навколо укріпленого міського центру на р.Гуска (с.Городища в Шепетівському районі Хмельницької області).

Ключові слова: археологічні дослідження, Болохівська земля, городище, дитинець, замок, давньоруські поселення.

Вітчизняна історична наука пильну увагу приділяє формуванню і розвитку державної території Давньоруської держави, що відкриває нові перспективи у вираженні таких важливих питань, як освоєння теренів країни, демографічних змін, міграційних процесів тощо.

У цьому відношенні важливим є поглиблене вивчення регіонів та князівств періоду феодальної роздробленості, що еволюційно продовжував розвиток країни, і в якому виразно проявилася історико-культурна спадщина України. Тому для історичної науки важливим є встановлення взаємозв'язку із старожитностями суміжних регіонів, вивчення соціально-економічних та етнокультурних процесів, які не знайшли комплексного вирішення і аналізу на сторінках писемних джерел. Одним із таких регіонів є територія Болохівського краю у верхів'ях Південного Бугу і Случа, яка є частиною Давньоруської держави, її спадкоємницею і носієм культурних та економічних традицій. Тут будувалися фортеці, які являли собою частину стратегічного оборонного поясу на порубіжжі Київського,

Галицького і Волинського князівств, тут розвивалося міське і сільське життя.

Історія вивчення болохівського політичного утворення давня і тривала. За майже півтори столітній період дослідженнями накопичено значну інформаційну базу з окремих напрямків історії та археології Болохівської землі, одним із яких є з'ясування її сільської округи. У цьому контексті автор розділяє погляди дослідників, на думку яких вивчення сільської округи Стародавньої Русі необхідно проводити в тісному взаємозв'язку з містами, які на ранніх етапах розвитку феодалізму, були своєрідним продовженням села. Така історична ситуація була характерна для всієї Давньоруської ранньофеодальної держави і для Болохівської землі зокрема.

Серед міських осередків Болохівської землі, найбільшим вважається літописне м.Губин, один лише укріплений центр якого займає площу 4.6 га. Для його будівництва було обрано надзвичайно зручний мис правого берега р.Случ, при впадінні у неї невеличкої річечки Ладижки на правобережжі с.Губина, що в Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Ядром топографічної структури цього стародавнього міста, як і скрізь у давньоруських містах, виступає укріплений дитинець, зосереджений у північній частині мису. До нього прилягають три укріплені посади; розташовані з півдня: Середомістя, Південно-Західний і Південно-Східний замки. Разом вони утворюють чотирьохдольну фортецю, яка мала добрий природний захист і потужну зовнішню фортифікаційну систему.

Економіка міста Губин була тісно пов'язана з економікою сільської округи та її сільськогосподарським виробництвом. З цією галуззю співпрацював навіть дитинець міста, де проживала феодальна верхівка, не кажучи вже про торгово-ремісничі посади. Так, на площі дитинця, територію якого майже повністю розкопано впродовж 1997–2006 років, зафіксовано деталі плуга (чересла – 2 одиниці), більше одного десятка серпів та уламків окуття лопат, а також кам'яні і ротаційні жорнові камені (3 екземпляри цілі, решта уламки) [1. с. 39].

Із них два зразки кам'яних жорен походять із розкопок території Південно-Західного замку у 2009 році. Ці та інші зразки, виявлені у Губині, належать верхнім увігнутих (бігунок) на нижнім опуклим (лежаки) жорнам діаметром 48 см, товщиною 8,5–10 см. Такі жорнові камені застосовували для помолу зерна на борошно [15, с. 36-37]. Причому верхній жорновий камінь, будучи масивнішим, мав більший отвір, що слугував для засипання зерна. З метою поліпшення подачі зерна, верхній отвір зазнавав вдосконалень: навколо нього додатково прорізували заглиблення, а також

припасовували до нього конусовидний бункер, через який зсипали зерно, яке далі потрапляло між жорнові камені [12, с. 421-424].

Верхнє жорно встановлювали на веретено у такий спосіб, щоб воно спиралося лише в одній точці на вертикальний штир, вмонтований в отвір нижнього жорна. Через це тертя між кам'яними дисками зводило до мінімуму: важкий верхній бігунок рухався легко і плавно над нижнім каменем. Принцип центрування верхнього жорна над нижнім за допомогою залізного штиря (веретено) використовували у різних конструкціях “ручних” млинків впродовж тривалого часу їх застосування. В дію верхній камінь жорен приводили за допомогою дерев'яної ручки, верхній кінець якої вільно рухався в отворі спеціального кріплення.

Елементи такої конструкції млинів, механіка яких діяла за допомогою фізичної праці людей, знайдено на Райковецькому городищі [2, с. 128], Буковині [13, с. 177], у Воїні [6, с. 71], Дорогобужі [10, с. 47], Володимирі [8, с. 157-158] та інших давньоруських старожитностях XII–XIII ст.

Таким чином, археологічні матеріали вказують що певна частина міських мешканців, що проживала на дитинці Губина і на площі садиби у Південно-Західному замку були власниками земельних угідь, ділянки яких знаходилися за межами міста на території сільської округи.

Топонім Село, жвиване населенням на означення центральної частини території сучасного Губина, розташованого на Лівобережжі засвідчує, що у минулі часи, як і зараз, там знаходився сільський населений пункт. Означена частина села, розтягнувшись на 4 км вздовж лівого берега р.Случі, повністю забудована, а земельні ділянки, прилеглі до житлових зон, щорічно розоряються.

Розкопки, здійснені експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2010 році показали, що окрім селища в урочищі Село знаходився і неукріплений торгово-ремісничий посад міста. Його сліди зафіксовано на площі подвір'я колишньої садиби Наталі Лавринюк. В означеному місці досліджено два горизонти культурних нашарувань. Нижній із них, якого зафіксовано на глибині 1 м від поверхні, і який перекиває собою материк, – давньоруський з рештками об'єктів XII–XIII ст. Верхній шар являє собою ґрунт темного відтінку з уламками пізньосередньовічної кераміки, яка датується 5-ма знахідками монет-солідів другої половини XVII ст. Обидва культурні шари пошкоджено перекопами II Світової війни.

У давньоруському культурному горизонті відкрито рештки нижніх частин ливарних горнів, заповнених деревним вугіллям, шлаками та улам-

ками кричного заліза, які прикипіли до стінок виробничих споруд. Загальна вага криць, яких зібрано в основі виробничих печей та навколо них, – 9 кг 845 г. Шматки кричного заліза різні: від 0,50 до 950 г і більше. Уцілілі частини горнів являють собою округлі та еліпсоподібні в плані глинобитні об'єкти розміром від 1,40x1,0 м (№ 1) до 1,50x1,30 (№ 3), споруджені в материковій основі (горни №№ 1, 3). Біля горна № 3 зафіксовано передпічну яму, заповнену попелом з фрагментами кераміки XIII ст. Стінки і дно горнів випалені на глибину 0,15–0,18 м, виявляючи собою щільну печину цегляного кольору.

За 0,95 м на північ від горнів 1 і 2 фіксується житлова будівля. Її руїни належать до зрубних приміщень із заглибленою в материк глинобитною долівкою. Котлован розміром 2,50x3,0 м опущено в материк на глибину 0,35 м, будучи орієнтованим поздовжньою частиною із півдня на північ. Вхід у житло простежено у східному борті котлована. Піч розміром 1,10x1,0 м врізана у материк поза контурами заглибленої частини. Центральна частина глинобитної долівки перерізана ямою квадратної форми часів II Світової війни, із заповнення якої походять фрагменти поіржавілого колючого дроту і гільза від німецького карабіна 1933 року виготовлення. В заповненні, яке перекривало долівку, знайшли деформований давньоруський браслет, уламки скляних браслетів і фрагменти горщиків другої половини XIII ст. Тобто, будівля, як горни, функціонували у межах не раніше другої половини XIII ст.

Разом з тим, поблизу с.Губин, на Лівобережжі Случа, зафіксовано ще три пункти неукріплених селищ, що належали до сільськогосподарської округи м.Губина. Одне з них, що в урочищі Липник дослідив О.М.Приходнюк [11, с. 342], друге, яке уміщується в урочищі Попівщина або Попова Сіножать, – відкрив автор у 2009 р. Останнє знаходиться за 1 км на схід від сільського кутка Заскала, територіально покриваючи собою двохтерасову площу мису вздовж лівого берега р.Случ. На півдні площа поселення похило спадає до річкової долини, а межу північної частини перерізає польова дорога, ущільнена кам'яною жорствою у напрямком із села до урочища Новаки. Територіально селище охоплює площу розміром 400x250 м. На вістрі вказаного мису, автором досліджено сліди давньоруського культурного шару з уламками обмазки, печини та фрагментами кераміки XII–XIII ст., що перекривав культурний шар з будівельними рештками передскіфського часу. У нижньому горизонті зафіксовано рештки язичницького комплексу, складовими якого є круглий вівтар, піч жертвового призначення і яма з кістками коня (рис. 1). Виявлені об'єкти (окрім ями) сформовано на кам'яній основі.

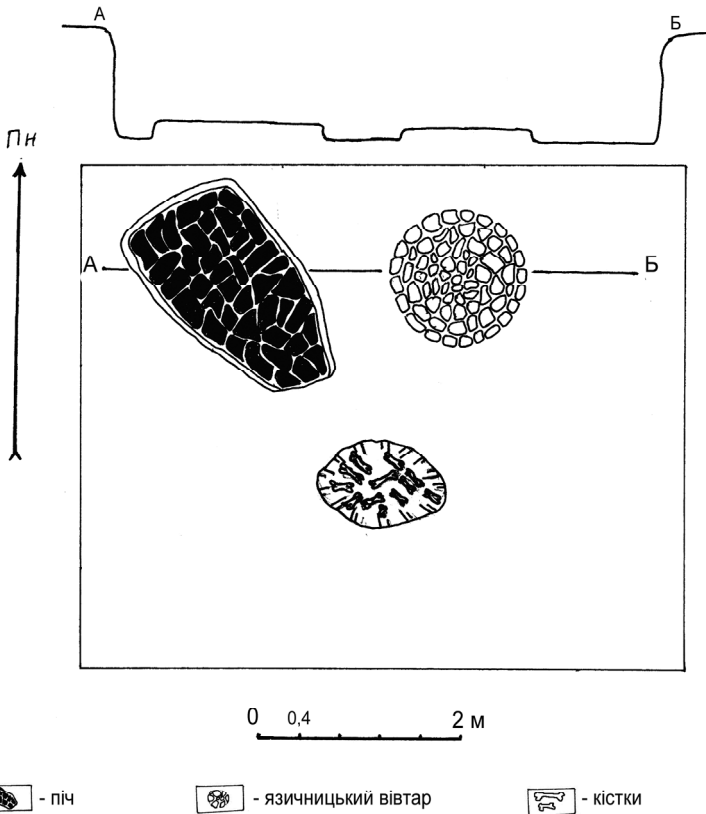

Рис. 1. План і профіль язичницького комплексу, виявленого у 2009 р. на площі неукріпленого поселення в урочищі Попова Сіножать.

Третє, велике, селище XII–XIII ст. розташоване за 6 км на захід від середньовічного м.Губина, охоплюючи собою частину історико-архітектурного заповідника “Самчики” в одноіменному селі, що на Старокостянтинівщині Хмельницької області. Його сліди зафіксовано навпроти головного палацу вказаного заповідника [4, с. 127].

До Губинської адміністративно-господарської поселенської структури належить також невелике городище-замок в урочищі Сопи Гора. Його рештки знаходяться за 6,5 км на схід від літописного Губина, охоплюючи собою площу розміром 2132 м² (без валів і ровів) на високому мисі лівого берега р.Случі між сучасними селами Губин і Старий Остропіль.

Це городище мало колись складну і потужну систему захисту. Крім головної оборонної смуги у вигляді підковоподібного валу і рову, з північної сторони фортецю прикривали ще дві лінії валів і ровів, кінці яких сплановані на схід у стрімкі схили глибокого яру. Південна частина городища нависає над урвистим берегом р.Случі.

Дослідження автора, здійснені у 1977 році, показали, що основу валу, із внутрішньої сторони, скріплювали державні зруби-кліти, зафіксовані у спаленому стані. У заповненні одного із відкритих приміщень знайдено давньоруську кераміку XII–XIII ст., уламки двох точильних брусків і ножа. Характерно також, що глинобитна долівка будівель перекривала собою культурний шар з керамікою скіфських часів.

Отримані матеріали засвідчують, що територія в урочищі Сопи Гора в урочищі Случі була освоєна людьми ще в ранньозалізну епоху. У давньоруську добу, зокрема XII–XIII ст., там спорудили замок, оборонна система якого нагадує систему захисту дитинця середньовічного м.Губин. Збіг у час життя цих двох укріплених пунктів, розташованих поблизу один від одного, та майже тотожна система їх оборони дає підстави вважати, що замок в урочищі Сопи Гора відіграв спеціальну роль в історії середньовічного Губина. Судячи з розмірів, це був залежний опорно-сторожовий замок, який, у разі воєнної небезпеки зі сходу, першим вступав у бій, не даючи ворогові завдати раптового удару по збройних силах, зосереджених у середньовічному місті. Не виключно також, що фортеця в урочищі Сопи Гора відігравала і роль замісної резиденції губинських феодалів [17, с. 92].

Сторожові функції виконувало і городище біля с.Пасічна, що в Старосинявському районі Хмельницької області. Розташоване за 12 км від Лівобережної частини літописного Губина, воно прикривало підступи до середньовічного міста з півдня.

Залишки цього городища знаходяться в центрі населеного пункту в урочищі Парк. Його укріплена частина розташована на лівому березі р.Гречанка. Подвір'я фортеці захищають дві лінії округловидних валів, кінці яких прилягають до річки. На час огляду внутрішній вал досягав висоти 1 м, обриси його зовнішнього валу збереглися погано. Площа городища 7740 м².

Розвідковими роботами, які автор здійснив у 1967 році, виявлено фрагменти давньоруської кераміки XII–XIII ст. [4, с. 129].

В Губинський адміністративно-господарський давньоруський мікро-регіон належать ще одне селище, розташоване на правобережній частині передмістя. Його рештки знаходяться за 2 км на південний схід від Губинського дитинця, простягнувшись на 1 км вздовж обох берегів ставка на

р.Ладижка, яка впадає у Случ з правого берега. Там простежено уламки печини, скляних браслетів і кераміки XII–XIII ст.

Отже, дослідження показали, що центральну частину болохівського м.Губин представляли дитинець та Окольний город, зосереджені на високому миловидному виступі корінного правого берега р.Случ. Неукріплений торгово-ремісничий посад міста знаходиться у межах лівобережної частини сучасного с.Губин в урочищі Село.

Ці, головні, укріплені і неукріплені частини середньовічного міста розташовані в оточенні потужної системи селищ і замків, які топографічно та економічно тяжіли до міста, складаючи його сільськогосподарську округу.

Другим значним населеним пунктом Болохівської землі, площа укріпленої частини якого складає 3,6 га, є укріплене поселення біля с.Городища (Шепетівський район Хмельницької області) та його сільськогосподарська округа. Руїни цього городища знаходяться на лівому березі р.Гуски (притока Цвітохи, що впадає у Горинь) за 0,6 км на південний захід від означеного села в урочищі Вали. Городище належить до пам'яток дводольного типу, складаючись із дитинця і Окольного города, що прилягає до нього із південного заходу. Площу дитинця захищає однорядний вал і рів та стрімкий берег р.Гуски. Навколо Окольного города фіксується трьохрядна система валів і ровів, підсилена із південного та південно-західного боків ще двома смугами валів. Такий формат оборонних рубежів забезпечував фортеці на р.Гуска надійний захист у минулому.

Розкопки, здійснені у 1957–1964 роках під керівництвом М.Каргера, показали, що основу головної оборонної смуги, що прикривала дитинець і посад, складала два ряди дерев'яних з'єднаних між собою зрубів. Зовнішній ряд будівель був забудований глиною і додатково зміцнений глиняним укосом з боку рову. Внутрішній ряд, прилягаючи до зовнішнього, виявив порожністі житлово-господарські зруби. Сліди внутрішнього ряду приміщень відкрито по нижніх напівспалених дерев'яних конструкціях із різноманітними матеріалами XII–XIII ст. У числі багаточисленного інвентаря зафіксовано 16 речових скарбів [8, с. 31], давньоруські печатки для скріплення князівських грамот [9, с. 129-137], мечі [7, с. 32] і срібний релікварій західноєвропейського походження [18, с. 241] та багато інших виробів. Ці матеріали засвідчили, що городище на р.Гуска функціонувало з другої половини XII – до середини XIII ст. Це поселення, як і його мешканці, загинуло внаслідок воєнних дій.

Важко погодитися з думкою, що таке велике місто, розташоване у серці Болохівського краю, залишилося поза увагою літописців. Аналіз археологіч-

них матеріалів і літописних даних приводить нас до думки, що поселення XII – першої пол. XII ст. в урочищі Вали на р.Гуска є залишками літописного Болохова – столиці історичної Болохівської землі [19, с. 339-343].

Як показали дослідження, сільська поселенська округа цього міста в історичному розвитку охоплювала береги р.Гуски та її приток між селами Городище і Пашуки Шепетівського району, що на Хмельниччині. Розвідкою 2007 року на вказаній території виявлено 17 місцезнаходжень давньоруських поселень XII–XIII ст., що дозволяє виділити їх в окрему поселенську сільську мікроструктуру, залежну від феодалів, які проживали на території дитинця на р.Гуска. Найбільшим сільським населеним пунктом у групі поселень, зосереджених за 2 км на південь від означеного села вздовж лівого берега р.Гуска. Там, на площі 450x100 м, зібрано давньоруську кераміку XII–XIII ст., обмазку і печину. Друге велике селище у групі поселень біля с.Пашуки охоплює площу розміром 600x150 м. Знаходиться за 1,5 км на північ від с.Пашуки на мисовому виступі між двома струмками, що впадають у р.Гуска з правого берега. Там, окрім давньоруської кераміки, піднято також фрагменти посуду XVII–XIX ст.

На сьогоднішній день гніздо давньоруських поселень, розташованих поблизу с.Пашуки, складають 10 селищ, а біля с.Городища – 7 давньоруських сільських селищ [5, с. 94-95]. Отже, дослідженнями встановлено, що об'єднуючи складову давньоруської сільської поселенської агломерації на р.Гуска складав укріплений феодалний центр і 17 селищ, що колись входили в його сільськогосподарську вотчину (рис. 2).

Аналогічна сільськогосподарська округа наявна і біля болохівського м.Колодяжина, руїни якого уміцвляються біля одноіменного села в Романівському районі Житомирської області. У групі поселень сільської округи найбільшим є селище площею 12 га, яке прилягає безпосередньо до укріпленого центру болохівського міста.

Роботами Волинської експедиції Інституту археології НАН України на території селища відкрито руїни 4-х жител, що являють собою приміщення каркасно-стовбового і зрубного типів із глинобитними долівками, які опущені в ґрунт [3, с. 49-53].

Інвентар жител, зафіксованих на території згаданого поселення, склали глинобитні печі, сплановані як на кутках приміщень, так і поза межами контуру котлованів нижньої частини будинків. Черені печей – округлої форми, основа окремих складена із каменю [16, с. 65]. Такий будівельний елемент простежено у багатьох житлових комплексах на території укріплених населених пунктів болохівського регіону.

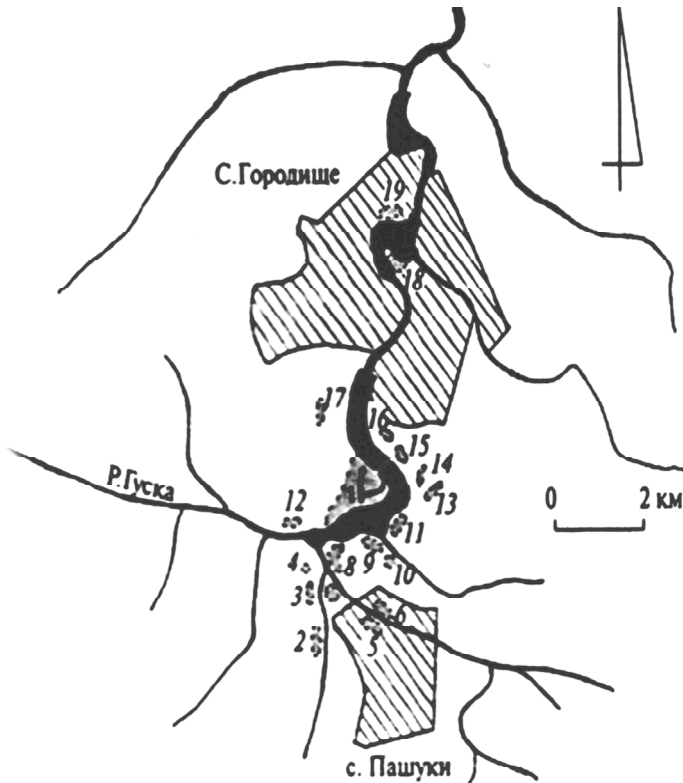

Рис. 2. Схема розташування частини селищ сільської округи стародавнього м.Болохова.

Аналогічна концентрація поселень спостерігається також у сільській окрузі навколо болохівських міст Божська, Деревича, Дядькова, Меджибожа та інших міських феодальних осередків колишнього Болохівського краю. В усіх означених містах виявлено знаряддя рільництва, що засвідчує зв'язок міщан з сільськогосподарським виробництвом. Характерно, що подібна картина археологічно спостерігається також в усіх давньоруських землях. Але найбільше їх зафіксовано у лісостеповій зоні, оскільки тут мали поширення найродючіші земельні угіддя та існувала відносно велика щільність населення.

Отже, археологічні дослідження показали, що, як і скрізь на Русі в часи XII–XIII ст., навколо болохівських міст також існувала сільськогосподар-

ська округа. Правда, визначити її територіальні межі на превеликий жаль, сьогодні поки що не можливо. Розміри сільських волостей залежали від багатьох факторів, перш за все від щільності заселення і кількості земельних угідь.

За даними досліджень, сільськогосподарська округа найкраще ілюструється матеріалами Стародавнього Губина. Його соціально топографічна структура не обмежувалася лише укріпленим центром – дитинцем і торгово-ремісничим посадом на правому березі р.Случ. Зона впливу цього міста простяглася і на лівий берег р.Случ, де його третьою складовою був пригород із городищем – феодальним замком в урочищі Сопи Гора. Кордони пригорода з південної сторони фіксуються розташуванням городища замку в с.Пасічна. Тож, сільськогосподарська округа м.Губина могла мати приблизно 12–15 км в радіусі, що складає близько 750–800 квадратних кілометрів. Сільськогосподарська округа біля інших болохівських міст охоплювала, мабуть, не меншу площу.

Джерела та література:

1. Винокур, І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Хмельницький : Вид. А.А.Мельник, 2004. – Вип. 1.: Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина. – 208 с.
2. Гончаров, В. К. Райковецьке городище / В. К. Гончаров. – К. : Изд-во АН УРСР, 1950 – 218 с.
3. Гончаров, В. Н. Древний Колодяжин / В. Н. Гончаров // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М. : Наука, 1951. – Вип. XLI. – С. 49-53.
4. Гуцал, А. Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2011. – 178 с.
5. Демідко, С. Ю. Давньоруський “Ізяславський” мікрорегіон / С. Ю. Демідко // Археологічні дослідження в Україні у 2006–2007 роках. – К. : Інститут археології НАН України, 2009. – С. 94-95.
6. Довженок, В. Й. Давньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.
7. Кирпичников, А. Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля / А. Н. Кирпичников // Краткие сообщения Института археологи АН СССР. – М. : Наука, 1975. – Вип. 144 : Славянские древности Восточной Европы. – С. 30-34.
8. Пескова, Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава / Г. О. Пескова // Археологія. – К., 1988. – Вип. 61. – С. 16-35.

9. Пескова, А. А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его літописного имени. Концепции Открытия. Версии / А. А. Пескова, С. В. Белецкий. – Санкт-Петербург – Псков, 1997. – Т. 2. – С. 129-137.

10. Прищеп, Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії Західної Волині в X–XIII ст. / Б. А. Прищеп, Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1996. – 248 с.

11. Приходнюк, О. М. Археологічна розвідка у верхів'ях р.Случ / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1974. – Вип. 13. – С. 341-342.

12. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 792 с.

13. Тимошук, Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наукова думка, 1982. – 206 с.

14. Терський, С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів : Вид-во нац. Університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.

15. Хавлюк, П. І. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі / П. І. Хавлюк // Археологія. – К. : Наукова думка, 1973. – Вип. 9. – С. 34-40.

16. Юра, Р. О. Древній Колодяжин / Р. О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Наукова думка, 1962. – Т. XII. – 130 с.

17. Якубовський, В. І. Скарби Болохівської землі. Вид. 2-ге, доповнене / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський : Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – 159 с.

18. Якубовський, В. І. Про християнські реліквії з давньоруських городищ, межиріччя верхів'ів річок Случа і Горині / В. І. Якубовський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки, 2010. – Вип. 3 : До 20-річчя кафедри історії України. – С. 235-241.

19. Якубовський, В. І. Середньовічний Болохів в історії України / В. І. Якубовський // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам'янець-Подільський 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острог, 2006. – Т. 2. – С. 339-343.

Summary

The article referred to the county historical Bolohivskoyi agricultural land is determined by its potential size and functional features. Today, the best defined agricultural county near the medieval city of Gubin and dependent rural settlements around the fortified city center, the goose (C. Hill in Shepetivka district, Khmelnytsky region).

Key words: archaeological research Bolohivska earth mound, Detinets, the castle, the ancient settlement.